

XOCAVƏND RAYONU TOPONİMLƏRİNDƏ “QARA” SÖZÜNÜN SEMANTİKASI

Onomastikanın yer adlarını öyrənən bölməsi olan toponimika əvvəllər coğrafiya elminin sahəsi hesab edilirdi. Yer adları yaşayış məskənlərinin adı olmaqla yanaşı, tarix, arxeologiya, folklor, coğrafiya və digər elmlərin də maraq dairəsinə girməkdədir.

Zaman keçdikcə məlum oldu ki, toponimlərin öyrənilməsi coğrafiya elmindən çox dilçiliyin üzərinə düşür. Toponimlər dilçilik üçün elmi əhəmiyyət daşıyır və xalqın tarixini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də toponimləri öyrənmək, onları tədqiq etmək həm də siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Toponim yer adıdır, toponimika isə yer adlarının tarixini və köklərini araşdıran elm sahəsidir. Bir yerə verilən ad oranın fiziki quruluşu, mədəniyyəti, tarixi və əhalisi haqqında olduqca açıqlayıcı ünsürlər daşıya bilməkdədir [15, səh. 154].

Toponimik tədqiqatlar bir yerin adının sadəcə mənasını və ya linqvistik xüsusiyyətlərini incələmir, eyni zamanda o yerin mədəniyyətini və tarixini də ələ almış olur. Beləliklə, həmin adın arxasındakı hekayə ortaya qoyulur, çünki hər bir adın öz hekayəsi olduğu qəbul edilir. Onların öyrənilməsi qədimdən insanların məskunlaşmasının necə başladığına, insanları bir yerdən başqa yerə köçməyə məcbur edən digər qaynaqlara işıq tutur. Toponimlərin yaranmasında morfoloji xüsusiyyətlər, həmin ərazidə keçmişdən bu günə kimi özünü göstərən iqtisadi fəaliyyətlər, yaşanmış tarixi hadisələr, insanların köçü kimi təbii və bəşəri faktorların təsiri söylənə bilər.

Bilirik ki, toponimlər özləri özlərini adlandırmır. Toponimləri insanlar öz dilləri əsasında, həmin toponimlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq adlandırırlar. Toponimik tədqiqatlar *nə?*, *harada?*, *nə zaman adlandırıldı?*, *necə?* və *niyə bu ad verildi?* suallarına cavab verməyə istiqamətlənir. Toponimlərin tədqiq olunması onomastik araşdırmaların içərisində xüsusi çəkiyə malikdir.

Adların təsnif edilməsi, ad ilə adı verən insanın niyyəti arasındakı münasibət və bu adların hansı səbəbdən verilməsi toponimik tədqiqatlar üçün önəmli mövzulardandır.

Yer adları həmin ərazinin harada olması, hansı coğrafiyada yerləşməsi haqqında məlumat verməkdən əlavə, oranın necə bir yer olmasına aid ipuçları da verir. Bu ipuçları tarixi tədqiqatlar üçün olduqca faydalı bilgiler təqdim edir. İlk baxışda biz toponimləri sadəcə hərflərdən ibarət bir söz kimi görsək də, təsvir etdikləri yer ilə əlaqədar bənzərsiz məlumatlar verməsi bir həqiqətdir. Onlar bəzən başqa hansısa bir mənbədə tapa bilməyəcəyimiz bir sözü mühafizə etməsi və ya ölmüş bir dilin “yadigarı” olması baxımından faydalı qaynaqlardır.

Dünyanın harasında olursa-olsun, insanlar ad verəndə öncəliklə təbiətin rəng çalarlarından istifadə etmişlər. Yer adlarının əmələ gəlməsində rəng adlarını bildirən sözlərin çoxluğu da, fikirimizcə, bununla izah oluna bilər.

“Qara” sözü türk dillərində çox işlənmiş və tarixən yeni adlar yaranması üçün əsas qaynaq rolunu oynayan vahidlərdəndir. Məhz bu səbəbdən də o, ümumtürk, o sıradan Azərbaycan onomastik layında geniş yayılmışdır. Bu sözə daha çox antroponimlərin və toponimlərin tərkibində rast gəlinir. Tərkibində “qara” sözü işlənən oronim və oykonimlərin çox hissəsi omotoponimlərdir ki, bunlar da Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bütün guşələrində mövcuddur. İstər dağ rayonlarında, istər düzənlik ərazilərdə bu adlara rast gəlmək mümkündür.

Komponentlərindən biri “qara” sözü olan yer adlarının mənasını aydınlaşdırmaq üçün birinci növbədə bu vahidlərin tərkibindəki “qara” sözünü hansı mənələrdə işlənməsinə nəzər salmalıyıq.

Qədim türklərin mifik təfəkküründə “qara”(kara) sözü “qaranlıq”; “hüzn”; “matəm”; “cadu”; “tilsim”; “kin-kidurət”; “pəhləvan” şəklində işlənmişdir. Bunlardan əlavə olaraq tarixən yer adlarına, tayfa adlarına nəzər saldıqda, onların etimoloji təhlilini apardıqda bu sözün “böyük”, “çöl-bayır” mənələrində işlənməsinə də rast gəlirik [1, səh. 87]. Coğrafiyada isə bu söz daha çox rəng mənasında işlənib.

Tarixən rənglər türk xalqları tərəfindən simvol kimi qiymətləndirilmiş və qəbul edilmişdir. Qədim türklərdə **qara** rəng şimalı, **qızıl** və **yaqırmızı** rəng cənubu, **ağ** rəng qərbi, **göy** rəng isə şərqə bildirmişdir [1, səh. 88].

Azərbaycanın toponimik fondunun azı 70%-ni türk mənşəli coğrafi adlar təşkil edir. Qafqaz və İran ərazisində Azərbaycan toponimiyası qədər geniş areala malik ikinci bir toponimik təbəqə yoxdur. Dərbənd – Şamur boyundan ta Alazan vadisinə, Şərqi Gürcüstandan və Ağrı dağından İranın müxtəlif əyalətlərinə qədər ucsuz-bucaqsız bir ərazidə türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər geniş yayılmışdır [10, səh. 104].

Güney Azərbaycan alimi **Cavad Heyət**in “*Türk dillərində rənglərin yeri*” adlı tədqiqat işində də qara rənginin mənasından danışılarda onun uğursuzluq, yas əlaməti bildirməklə yanaşı, böyüklük mənasında işləndiyi də vurğulanmışdır [8, səh. 118].

Kononov öz məqaləsində “qara” sözünün ən çox bu mənələrdə işləndiyini vurğulayır:

Kononov öz məqaləsində “qara” sözünün ən çox bu mənələrdə işləndiyini vurğulayır:

- a) “qaranlıq”, “tutqun”, “zülmat”; “sərt”; “qəmli”, “kədərli”;
- b) “yığın-dəstə”; “camaat”; “qoşun”;
- c) “quru”; “torpaq”;
- d) “təpə”, “hündür təpə” [18].

“Qara” sözünün iştirak etməsi ilə oronimlər, oykonimlər, hidronimlər, zoonimlər yaranmışdır. Yer adlarının yaranmasında bu söz çox fəal şəkildə iştirak edir. Oronimiyamızda tərkibində “qara” sözü ilə bağlı rəng anlayışı ifadə edən 450 coğrafi ad qeydə alınıb [14, səh. 295].

Bu sözə Xocavənd ərazisindəki oronim və oykonimlərin tərkibində də rast gəlinir. Ərazidəki *Qara bulağı, Qarabulaq, Qara Xatunabad kəndi, Qara qaya, Qaraqaya dağı, Qaradərə, Qaraarxac dərəsi, Qaraçuq dağı, Qaradağlı kəndi, Qaradolaq, Qaragöl, Qarazəmi kəndi, Qarakənd, Qaratelin bağı, Qaratəpə kəndi* toponimlərində “qara” leksemının semantik çalarlarını nəzərdən keçirək. Adları qeyd edilmiş toponimlərdə “qara” sözü insan adı, rəng və böyük mənasını bildirən sifət kimi, həmçinin bəzi tayfaların adlarının tərkibində işlənərək bu toponimlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Xocavənd rayonunun toponimik sistemindəki coğrafi adların tərkibində onun külli miqdarda ifadə etdiyi rəngarəng mənə çalarlarından bəzilərini tədqiqata cəlb etdik.

Xocavəndin Tuğ kəndi ərazisində qeydə alınan hidronimlərdən biri **Qara bulağı**dır. Bu hidronim *qara+bulaq+ı* ünsürlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır. *-ı* şəkilçisi burada III şəxsin təkinini bildirən mənsubiyyəti ifadə edir. *Qarasözünün* isə burada insan adı kimi işləndiyi bəllidir. Mənsubluq anlayışı olduğuna görə bu sözün burada böyük və ya rəng mənasında işlənməsi uyğunsuzluq yaradır.

Muğanlı kəndində orfoqrafik obyektlərdən biri olan **Qara qaya** toponimi rəng mənasını bildirən *qarasözünə qayasözünün* yanaşması ilə yaranmışdır. Toponimdə *qara* sözünün rəng mənasını ifadə etməsinin səbəbi qayanı təşkil edən süxurların tünd rəngdə olmasıdır.

Xocavənd rayonunun Qaraçuq kəndində yerləşən **Qaraarxac dərəsi** oronimi, adından da göründüyü kimi, *qara+arxac* sözlərinin birləşərək mürəkkəb ad yaratması ilə yaranmışdır. “*Arxac*” sözü dialekt sözüdür və “*mal-qara yatağı*” mənasında işlənir. Əslində oronimin adında müəyyən ixtisarlər olmuşdur. Belə ki, bu söz “*Qaradağdakı arxac*” şəklində işlənmiş və zamanla Qaradağ sözündəki dağ komponenti düşmüş və “Qaraarxac” formasında işlənməyə başlamışdır [14, səh. 272].

Yaranmış mürəkkəb sözdəki birinci komponentin dildəki mənalərinə də nəzər salsaq, burada “*qara*” sözünün “böyük” mənasında işləndiyini oronimin öz mənasında – “*otlaqda qoyun və qaramal üçün böyük yer*” ifadəsində görə bilərik.

Qarabağ silsiləsində yerləşən **Qaraçuq dağının** adına *Qaraçuğun çobanı, Qaraçoban, Qaraçuq çoban dağı, Qaraçiq dağı, Qaraca çoban dağı* formasında da rast gəlinir [16]. Bu dağın yerləşdiyi ərazidə *Qaraçuq çobanın köç yolu, Qaraçuq çobanın sapand daşları, Qaraçuq çobanın qəbri* kimi fərqli toponimlər də mövcuddur [16]. Bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir [12, səh. 47].

Toponimin tərkibindəki birinci komponent olan *qara* sözü “qalın” mənasında işlənməkdədir. Mahmud Kaşqari öz lüğətində ikinci komponent olan *çıq/çuqsözünü* “səbət toxumaq üçün ağac, bitki” kimi şərh edir. Dialektlərimizdə Mahmud Kaşqarının dediyi mənada və ona yaxın mənada *çığ* sözü və ondan yaranmış *çığlama* (çığdan hörülmə otaq) sözü işlənir. Beləliklə, “Qaraçuq” *çığın sıx bitdiyi yer* anlamında izah edilə bilər.

Bu dağın yerləşdiyi ərazidə *Qaraçuq çobanın köç yolu, Qaraçuq çobanın sapand daşları, Qaraçuq çobanın qəbri* kimi fərqli toponimlər də mövcuddur [16].

Qafqaz ərazisində mövcud olan 33 **Qarabulaq** toponimindən [6, səh. 213] biri də Xocavənd rayonundadır. *Qarabulaq* toponimində *qara* sözü rəng mənasında işlənmişdir. “*Qara*” sözü su ilə bağlı sözlərlə birləşib toponimlər yaratdıqda burada suyun rəngi nəzərə alınır, həmçinin belə su bir sıra xəstəliklərə səbəb ola biləcəyinə görə “pis su” mənasında başa düşülür.

M.Vəliyev göstərir ki, **Qaradağlı** etnonimi səlcuq tayfasının bir qolunu bildirir və bu toponim *qara* və *dağ* leksemlərindən, eləcə də *-lı* şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanda *Qaradağlı* adında 14 kənd var [14, səh. 294]. Onlardan biri də Xocavənd rayonundadır.

Qaradağlı toponimi qızılbaşların eyniadlı tayfasının adından yaranmışdır. Bu tayfa öz adını Güney Azərbaycandakı Qaradağ mahalından almışdır. Səfəvilərin hakimiyyətindən sonra bu tayfalar hər yerə yayılmış, beləliklə, bu addakəndlər yaranmışdır. Adından göründüyü kimi, toponim iki sözdən ibarətdir. Burada işlənən “qara” sözünü həm rəng, həm də böyük mənasında başa düşmək olar. “*Süxurlarının rəngi qara olan böyük dağ*” anlamındadır.

Ölkəmizdə tərkibində “dərə” sözü olan 30.000-dən çox obyektin varlığı mənbələrdə öz əksini tapmışdır [14, səh. 294]. Bunlardan biri də Xocavənd ərazisindəki **Qaradərə** adlı oronimdir. Tərkibində işlənən “qara” sözü *böyük* mənasında işlənmişdir.

Rayon ərazisində yerləşən **Qaradolaq məzrəsi** *qaradolaq* etnonimindən, “*məzrə*” sözündən, III şəxsin təkinin *-sı⁴* mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir. “*Məzrə*” sözü ərəb dilindən alınmış və dialektlərdə hələ də işlənməkdə olan söz olub mənası “*əkin üçün yararlı yer*” deməkdir [14, səh. 295].

Qaradolaq toponimi *qara* və *dolaq* sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Bu yaşayış məskəni köçəri həyat keçirən qaradolaqların məskunlaşması ilə yaranmışdır. Bu tayfalar başlarına həmişə qara rəngdə dolaq bağlamışlar, bu səbəbdən də onlara qaradolaqlar deyilib. İzahdan da görünür ki, “**qara**” sözü burada rəng mənasında işlənmişdir və etnotoponimdir.

Gəlmə ermənilərin **Karaxen** adlandırdığı **Qarakənd** (ilkin adı *Qızqala* olub) toponimi iki hissədən ibarətdir: *qara* və *kənd* sözlərindən. Oykonimdə *qara* sözü “*böyük*” mənasını ifadə edir.

Qaraqaya dağı oronimi *qara, qaya* və *dağ* sözlərinin sintaktik yolla birləşməsindən yaranmışdır. Toponimdəki *-ı* şəkilçisi mənsubluq bildirir. Mürəkkəb quruluşlu Qaraqaya dağı toponimi dağ qayalarının tünd rəngə bənzəməsi ilə əlaqədar olaraq belə ad almışdır.

Antroponim olan **Qaratelin bağı** oronimi *Qaratel* və *bağ* sözlərindən yaranmışdır. Toponimdən görüldüyü kimi, ad bu bağı salan şəxsin adı ilə bağlı belə adlandırılmışdır. Deməli, biz burada **“qara”** sözünü artıq şəxs adının tərkibində görürük və antroponimin mənası *“qarasaçlı”* deməkdir, yəni həmin şəxsin zahiri əlamətinə görə ona bu ad verilmiş, bağ da onun adı ilə adlandırılmışdır.

Qaratəpə oykonimi qədim türk dillərindəki *qara* və *təpə* sözlərindən ibarətdir. Oronimin tərkibində *qara* sözü *“böyük”* mənasında işlənib. Demək, Qaratəpə *“böyük təpə”* mənasını bildiren toponimdir.

Yaşayış məntəqəsi olan **Qarazəmi** kəndinin adındakı *“qara”* sözünün də ərazinin genişliyi baxımından *“böyük”*, *“geniş”* mənasını ifadə etdiyi çənaətinə gələ bilərəm. Toponimin mənası *“geniş əkin yeri”* deməkdir.

Toponimik vahidlərin yazılışı da bir-birindən fərqlənə bilər. Tərkibində *“qara”* sözü iştirak edən iki və daha artıq komponentli toponimlər ayrı və bitişik yazılır.

Qara sözünün yas və matəmlə bağlılığı da danılmazdır. Bütün bu deyilənlər *qara* rəngin həm mənfi, həm də müsbət anlamda olmasını aşkar edir. Bəs, görəsən, tərkibində *“qara”* sözü işlənən bu yerlərdə – 1918-ci ildə şiddətli döyüşlərin getdiyi, xeyli sayda Osmanlı və Cümhuriyyət əsgərinin şəhid olduğu yer – **“Qaraməryəm”**, 1991-ci ildə dövlət xadimlərinin, ziyalıların yer aldığı helikopterin vurulduğu kənd – **“Qarakənd”**, 1992-ci ildə 118 nəfərin əsir götürüldüyü, onlardan 68 nəfərin öldürüldüyü, 146 uşağın yetim qaldığı qətləmin baş verdiyi kənd – **“Qaradağlı”**, 2020-ci ildə general-mayor Polad Həşimov və 11 hərbiçinin şəhid olduğu yer – **“Qaraqaya”** yüksəkliyi, təlimə yollanan yüksək rütbəli hərbiçilərimizin helikopter qəzasında şəhid olduğu yer – **“Qaraheybət”** ərazisində baş verən hadisələr təsadüfdürmü?

Torpağımızın ürəyi onun tarixidir, desək, yanlışdır. Bizim vəzifəmiz isə tarixin izlərini aramaq və öyrənməkdir. Bu səbəbdən toponimlərin incələnməsi və araşdırılması vacib zəngin bir miras məsələsidir. Deməli, yerlərə və yaşayış məntəqələrinə verilən adlar səsələrin təsadüfi üst-üstə düşməsi, ya da mənasız söz ahəngi deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın kökündə tarixin izləri. Bakı, “Gənclik”, 1983. 134 səh.
2. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bibliografiya. Bakı, “Zərdabi-Nəşr”, 2016. 646 səh.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 427 səh.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 304 səh.
5. Babayev A. Naxçıvan MSSR-in toponimiyasında *qara* komponenti. // Azərbaycan onomastikası problemləri-II. Bakı, “API”, 1988. 307 səh.
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nurlan”, 2008. 310 səh.
7. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, “Elm”, 1994. 272 səh.
8. Cavad Heyat. Türk dillərində rənglərin yeri. Bakı, “Təhsil”, 2011. 354 səh.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, “Altun Kitab”, 2015. 287 səh.
10. Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı, “Nurlan”, 1999. 278 səh.
11. Kaşqari M. Divani-lüğət-it-türk. IV cild. Bakı, “Ozan”, 2006. 751 səh.
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. I cild. Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 2000. 622 səh.
13. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı, “İmak”, 2019. 288 səh.
14. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2009. 543 səh.
15. Tarix terminləri lüğəti. Bakı, “Altun Kitab”, 2006. 336 səh.
16. Vəqifqızı Ləman. Xocavənd rayonundan topladığımız folklor mətnlərində Qaraca çoban obrazı. AMEA, Folklor İnstitutu. 30 noyabr 2020.
17. Medway D., Warnaby G. What’s in a Name? Place Branding and Toponymic Commodification. Environment and Planning A: Economy and Space, 46. 2014, 153-167.
18. Кононов А. Н. О семантике слов *кара* и *ак* в тюркской географической терминологии. // Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР. 1954.

Açar sözlər: Azərbaycan, Xocavənd rayonu, *“qara”* sözü, *semantika*.

Keywords: Azerbaijan, Khojavand region, *“gara”* word, *semantics*.

Ключевые слова: Азербайджан, Ходжавендский район, *“гара”* слово, *семантика*.

Summary

SEMANTICS OF THE WORD "GARA" IN THE TOPONYMS OF KHOJAVAND REGION

Wherever it is in the world, people first used the colors of nature when naming. In our opinion, the large number of words denoting the names of colors in the formation of place names can be explained by this. The word "gara" is one of the units that have been used a lot in Turkic languages and have historically played the role of the main source for the creation of new names. It is for this reason that it is widely spread in the all-Turkic and Azerbaijani onomastic layers. This word is mostly found in anthroponyms and toponyms.

Резюме

СЕМАНТИКА СЛОВА "ГАРА" В ТОПОНИМАХ ХОДЖАВАНДСКОГО РАЙОНА

Где бы это ни было, люди первыми использовали цвета природы при именовании. На наш взгляд, этим можно объяснить большое количество слов, обозначающих названия цветов, при образовании топонимов. Слово «гара» — одна из единиц, которые много употреблялись в тюркских языках и исторически играли роль основного источника для создания новых имен. Именно по этой причине он широко распространен в общетюркском и азербайджанском ономастических слоях. Чаще всего это слово встречается в антропонимах и топонимах.

Elmi rəhbər: prof. Ə.Ş. Tahirzadə